

Милан Д. АЛЕКСИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 7. 12. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

ОСОБЕНОСТИ ПУТОПИСНЕ ПРОЗЕ ИВЕ АНДРИЋА

У раду је анализирана путописна проза Иве Андрића са посебним освртом на текстове које је сам Андрић одобрио за штампу у оквиру *Сабраних дела* 1963. године у оквиру тома *Стазе, лица, предели* јер им је дао значајну предност у односу на текстове путописне прозе које никада није прештампавао за живота. Анализу смо усмерили према оцртавању типологије путописних текстова будући да у Андрићевом опусу постоји значајна разноликост овог типа текстова.

Кључне речи: путописна проза, Иво Андрић, поезика, српска књижевност.

Иво Андрић је током читавог живота писао путописну прозу у различитим облицима, у распону од лирски интонираних текстова који су ближи медитативним записима, преко путописних репортажа све до оних облика које бисмо могли да назовемо класичним путописом. Бошко Новаковић је 1980. године, пишући о структури Андрићевог путописа, нагласио природу његове путописне прозе уочавајући да се она не може одредити као некакав нормирани систем прозе јер је прожета различитим епским формама, лирским записима и есејистичким аналитичким приступом.

Посебно је важно обратити пажњу на Андрићева *Сабрана дела*, која су Петар Џацић и Мухарем Првић приредили 1963. године у сарадњи са Ивом Андрићем. Наиме, Андрић није пристајао да у то издање уђе његова лирика, лирска проза, нити сви есеји и путописи. Због тога је начињен изванредан компромис на основу којег је настао десети том *Сабраних дела* под насловом *Стазе, лица, предели*. Након смрти великог српског писца овај том *Сабраних дела* претрпео је највеће измене у односу на издања из шездесетих година. У посмртним издањима Андрићевих дела поново су штампане његове песме, лирска проза, есеји и путописи који су били објављени у периодици, а нису

* milan.aleksic@fil.bg.ac.rs

били прештамповани, нити укључени у претходна издања *Сабраних дела*. Андрић је почетком седамдесетих година двадесетог века у разговорима са Љубом Јандрићем поменуо да не објављује поново своје ране књижевне радове јер су они везани за његову младост, те је сматрао да не треба да их прештампава у старости сликовито описујући ситуацију: „То је као кад бих у овим старачким годинама обукао кратке панталоне. Не можете од једног човека све направити” (Јандрић 1977: 347).

У трагању за особинама путописне прозе Иве Андрића проучаваоци су настојали да укажу на различите типове текстова који се могу сврстати у шире постављене оквири путописа. Жанета Ђукић Перишић је нагласила да у оквиру Андрићевог опуса постоје два тока путописних текстова. Први ток чине текстови који су обликом кратка, „прочишћена проза, згуснутих слика, есеј у извесној мери ослобођен елемената стварности и конкретних података о простору” (Ђукић Перишић 2002: 280) и у њима асоцијације и утисци настају на основу стварног предела, наводи Ђукић Перишић, у ову групу укључујући текстове *Летећи над морем*, *Мостови*, *Стазе*, *Вино...* Други ток Андрићевих путовања сачињавају две групе текстова, наводи Ђукић Перишић, које раздваја на основу природе самог путовања. Са једне стране су путовања која су путописцу била *органиска потреба*, а са друге стране су она путовања која су му била *наметнута од околине* и која су се случајно везала за њега, а била су изван његових жеља и потреба. Као Андрићев карактеристични поступак Ђукић Перишић наводи *посредовање атмосфере* и *дочаравање целине* преко специфичног детаља и закључујући да Андрић у писање путописа полази од уверења да је „...једино вредно путовање – путовање по сопственој унутрашњости” (Ђукић Перишић 2002: 296).

Своје виђење путописа Иво Андрић је изнео у тексту под насловом *Долином Радике, и даље*:

А своја некадашња путовања треба заиста читати и одгонетати кроз сећања, и то по могућности што старија и даља. Тако виђена и испричана, она нису сасвим јасна, још мање документована, али су утолико стварнија и истинитија; па ако у њима нема много садржине, значи да је није било или да је нисмо умели да видимо. Али у исто време значи да нема ни лажи, ни празних и пролазних декора ни украса. Чиста суштина, скелет само, можда. Мало, али истина.

Путопис, бар кад је овакав, и није друго него то. Писати га, то значи, отприлике, видети у сну предео или град који смо некад давно на јави гледали и доживели, и већ прилично заборавили, па тај сан онда кратко, а најбоље што се може, испричати људима свог језика, који ће га читати – ако се реше да га читају – мешајући га са својим доживљајима, жељама и путовањима и додајући му неизбежно боје и сенчења свог тренутног расположења.

То и толико значи овакав путопис, можда и мање од тога, свакако не више. Па ипак, ваља га понекад писати (Андрић 1981: 244).

Бошко Новаковић је у тексту под насловом *Структура Андрићевог путописа* указивао на природу Андрићевих текстова који се могу сврстати у путописну прозу и сматрао је да је основна разлика између раних путописних радова Иве Андрића (*Писма из Кракова*) и потоњих, насталих након Великог рата, везана за историјске и биографске околности, односно да су они пре-

судно одређени историјским догађајима који су променили и путопишчеву личну животну ситуацију. Дакле, Новаковић сматра да је у питању „сасвим друкчија национална и лична ситуација” (Новаковић 1980: 439) и да се у раним радовима препознаје тескоба изазвана историјском судбином путопишчеве отаџбине. Разматрајући основне особине путописне прозе, Новаковић је као особени Андрићев поступак при писању путописа видео груписање мноштва утисака „око једног средишњег доживљаја” (Новаковић 1980: 449), а као циљ путовања и писања о њему – потрагу за оним што је заједничко свим људима у свим временима и на различитим просторима.

Владимир Гвозден је текстове путописне прозе Иве Андрића сматрао путописним репортажама полазећи од идеје путописа као целовитог дела и имајући у виду да Андрић није објавио путопис у форми књиге: „Иако се није огледао у форми путописа као целовитог дела, Андрићеве малобројне репортаже сведоче о његовом владању богатим репертоаром путописних дискурса” (Гвозден 2012: 252). Осврнемо ли се на дефиницију путописа као извештаја са путовања¹, односно помена и описа путовања², а репортаже као новинско-књижевне врсте³ која се фокусира на стварне догађаје, предност ћемо несумњиво дати термину путопис. Истина, у Андрићевом опусу постоје текстови који садрже знатан број путописних елемената, али исто тако и особености других књижевних врста, те ћемо пажњу усмерити на типологију Андрићеве путописне прозе. У *Речнику књижевних термина* наглашена је измена изведена у српској књижевности XX века у којој се путопис обнавља као поетски жанр „у коме су прецизност слика и емотивност призора значајнији елементи од путописног приказивања живота људи”⁴.

Погледамо ли текстове који су објављени у оквиру десете књиге *Сабраних дела* 1963. године, односно оне путописне текстове које је сам Андрић одобрио за објављивање, видећемо да невелики број њих можемо сврстати у путописну прозу. Пажњу најпре привлаче текстови који имају облик медитативног записа, лирски пресенченог, који се не могу назвати путописом, али и они у себи садрже одређене особине путописног жанра. Лирски записи *Стазе* и *Мостови* призивају различите географске просторе, али не просторе везане за путовање, него су у питању Вишеград и Сарајево, дакле градови у којима је Иво Андрић одрастао, односно ишао у школу, те у том смислу не одговарају схватању путописа као извештаја са путовања. Са друге стране, у овим лирским записима Андрићева интенција је усмерена према поимању човековог живота као путовања, те на тај начин постоји повезаност са фор-

¹ Видети одредницу ПУТОПИС у: *Речник књижевних родова и врста*, ред. Гжегож Газда и Словиња Тинецка Маковска, Београд: Службени гласник, стр. 850.

² Видети одредницу ПУТОПИСНА КЊИЖЕВНОСТ у: *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Бања Лука: Романов, (фототипско издање), стр. 669–670.

³ Видети одредницу РЕПОРТАЖА, у: *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Бања Лука: Романов, (фототипско издање), стр. 697. и: *Речник књижевних родова и врста*, ред. Гжегож Газда и Словиња Тинецка Маковска, Београд: Службени гласник, стр. 884.

⁴ Видети одредницу ПУТОПИСНА КЊИЖЕВНОСТ у: *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Бања Лука: Романов, (фототипско издање), стр. 670.

мом путописа, али она је другостепена и не можемо их сматрати деловима Андрићеве путописне прозе.

Лирски запис под насловом *Вино* јасније је повезан са темом путовања, те је на тај начин, ближи путопису. Путовање, које је евоцирано у овом запису, везано је за давну прошлост што одговара Андрићевом поимању природе путописа према којем он треба да почива на одгонетању *кроз сећања, и то по могућности што старија и даља*. Андрић тако у текст уводи простор неименованог медитеранског острва преко којег се отвара главни садржај текста, питање људске судбине и место вина у њој. Полазећи од свакодневне животне ствари, у овом случају вина, Андрић се заправо бави темом прошлости, и у извесној рекапитулацији укључује сећања на детињство у којима се појављује прво помињање вина (уз уље из библијске приче), затим његова мисао се окреће ка промишљању о винима *ове земље*, о винима која су била *опасна*, која су подстицала још опасније заносе (чини се да на овом месту алудира на револуционарност омладинских покрета у Босни којима је и сам припадао уочи Великог рата). Опис простора призваног медитеранског острва има као функцију активирање симболике путовања, а преко њега се, као и у претходним лирским записима, представља човекова судбина јер се живот поима као пут. Судбина човекова овде је схваћена као баченост на земљу и осуђеност на тишину и самоћу, уз горчину и тврдоћу залогаја који човек „никад није појео, а који му поиграва у грлу од детињства и који само вино може за тренутак да смекша и уклони” (Андрић 1963: 86). Вино се представља као човекова утеха и подршка и преко вина се уводи тема трагичности људске судбине јер човеково путовање кроз живот бива обележено недостатком смисла, односно недостатком милости од стране Творца јер „смо пијући без мере и без престанка у ствари прошли жедни овим светом и да ћемо се појавити на *Истини* сува грла, гинући од жеђи за једном капи непознате милости” (Андрић 1963: 87). На самом крају се појављује и прикривена критика Творца присутна уз слику света који је човеку неодговарајући, у коме се он налази увек у неповољном положају (горки залогај стоји у грлу, кроз живот прођемо пијући, а жедни...), а преко питања милости се критика и експлицитно указује јер се она представља као објекат човекове жеље, али му остаје заувек *непозната* чиме се природа Бога доводи у питање.

Текст под насловом *Летећи над морем*, објављен 1932. године, нешто је опширнији и на исти начин преузима елементе путописа као и запис *Вино*. Андрић и овде полази од специфичног, а опет неименованог простора, у питању је море, али то море је опште, нелокализовано у простору, море као универзални мотив и на основу којег се промишља садржај везан за историју (излазак племена на море, жудња балканског човека за морем...), а заправо се све, као и у претходним случајевима, усмерава на питање човекове судбине и показује место текста између медитативног записа и путописне прозе:

Тај бескрајни и нејасни разговор између самца човека и тишине око њега, значи да смо при крају пута. То је последња реч свих мора овог света. У нашој самоћи, служећи се још чулима, али не више за чулни свет, тај шум има да нас пренесе у пределе где се не зна ни за звук ни за тишину. Зато ми пруга мора у дну видика изгледа увек као капија која

одводи са света, а хук таласа као последње што позајмљујемо од ове земље (Андрић 1963: 197–198).

Истоветну структуру има и лирски запис *Предел*. У њему се помињу конкретни простори (сремска равница и планински крај источне Босне), али ови предели су призвани само као подстрек за реминисценције на историјске догађаје из далеке или блиске прошлости (у распону од догађаја из времена Римског царства, које је на поменути просторима бранило своје границе, преко многих сеоба српског народа које су се на овим просторима одвијале упоредо са ратовима против Турака, све до *недавног*⁵ рата против фашиста). Бошко Новаковић је 1961. године за овај текст написао да је у питању *сажет* путопис: „два пејзажа његова сажетог путописа, један сремске равнице, други босанског планинског краја, само пођу од описа, а продубе се у сазнање научника, у закључак филозофа” (Новаковић 1961: 5). Историјски садржаји се у свести путописца појављују на основу контраста између два путовања возом кроз различите пределе (равница и планински крај). Разлика између ових различитих типова рељефа везана је за њихову присутност у кључним историјским догађајима јер је равница увек била поприште историје, док је планински крај источне Босне увек био скрајнут од историјских догађаја. У основи, Андрић представља како слике из стварности могу да обмањују чула и мисао, да једно показују, а да друго значе. Његов интерес је да на основу оног што је видљиво покаже оно што се налази испод, иза, да осветли невидљиво у овом свету и да покаже колико је оно повезано са човековим животом и колико га оно пресудно обликује, односно колика је његова важност. „И предели могу да обману за тренутак чула и мисао човекову, да једно показују и говоре, а друго буду и значе” (Андрић 1963: 153).

Истоветан интерес препознајемо и у путопису под насловом *На камену*, у *Почитељу*. У овом случају имамо развијени путопис који одговара дефиницији жанра и у њему Андрић, као путописац, промишља о локацији Почитеља, некадашњег стратешког утврђења, шетајући се кроз остатке камене тврђаве: „Није весела могла бити историја овог чудног утврђеног насеља чији је сав смисао био одувек у том да је утврђено, а насеље је само по нужди и узгред” (Андрић 1963: 155). И у овом случају, наравно, историја је повод за путопишчева промишљања и она се поред погледа низ време, у тмине историје, највише везују за питање човекове судбине. Посматрајући камен који је некада служио човеку, мисао путописца се усмерава на проток времена и човекову несталност у њему: „Служио је овај камен... све док није нестало сврхе којој је намењен и људи којима је служио и он и његова сврха” (Андрић 1963: 158). Драма људског постојања остаје за Андрића централна тема и у форми путописа. Њега увек привлачи питање чуда живота и он, посматрајући смокву која расте из пукотине тврђавског зида промишља како је ту доспела и како, пркосећи месту на којем се нашла, живи и рађа, не успевајући да у потпуности превазиђе сурове услове у којима се обрела. Због тога је путописац назива смоква – богаљ јер је мала, крива, рађа ситне и спечене

⁵ *Предел* су били објављени 1950. године.

плодове који никада не дозревају, али је ту и живи, упркос свему. Специфична издвојеност путописца ефектно је представљена мирноћом тренутка на камену, под сунцем: „Дан нема имена, време нема мере, свет је изгубио границе. У савршеној равнотежи мирују тасови постојања и непостојања” (Андрић 1963: 162). Пред нама се још једном промишља однос између видљивог и невидљивог у тренутку када се отвара специфичан поглед у којем нема граница, али тај тренутак равнотеже, који путописац препознаје у подневном часу, траје само један трен и чим он прође, свет наставља да траје „онакав какав је, све ће се звати по имену и мерити устаљеним, ограниченим, нама приступачним мерама наше мисли и нашег корака” (Андрић 1963: 162–163). Савршена равнотежа подневног часа се наглашава јер у њој мирују тасови постојања и непостојања.

Андрићев текст под насловом „Шпанска стварност и први кораци у њој” такође несумњиво има облик путописа. Стих Антонија Мајада „Ко је видео лице Хиспанског Бога?” постављен је као мото овог путописа и има функцију приближавања религиозном садржају и отварања према религиозном искуству. На самом почетку текста Андрић је повезао шпански, кастиљански пејзаж са нереалним просторима да би нагласио како се изнад онога што представља практични живот појављује веза са оностраним, веза између јаве и привиђења. На тај начин се наглашава значај споја видљивог и невидљивог за човеков живот и мотивише путопишчево поређење свакодневног призора са библијским сликама. „Свуда библијски видици. Друмом, поред нас, жена са дететом у наручју јаше на магарету; за њом пешачи муж са дугачким штапом. Као да приказују Бекство у Мисир” (Андрић 1963: 166). Мисао путописца се упућује ка Библији и невидљиво се сада повезује са метафизичким, а не са историјским, као што је био случај у претходним текстовима. Андрић пред шпанским пејзажем, спрженом земљом и тишином слути легенду о првом греху и човековом изгону из раја која кастиљанском човеку ствара мисао: „да негде на другом месту мора бити наш прави завичај и земља остварења, да нам овде нема трајна боравка ни становања” (Андрић 1963: 169). Мотив божјег гнева поменут на овом месту отвара везу са ранијим критикама Творца у оквиру лирских записа, путописне прозе, или у оквиру фикционалне прозе, као на пример у приповеци *Мост на Жени*, у којој се такође наглашава негостољубивост света у којем се човек обрео и његово стално упињање да свет обликује према својим потребама. У путопису се након кулминације у опису жеге и тишине које призивају божји гнев, испаштање, први грех, уводи преокрет преко слике *другог неба са првим звездама*, односно заласка жарког сунца са којим се појављује „право са тога неба (...) нека џенетска хладовина (...). Ветрић који нас сретe био је дах новог света и другог континента” (Андрић 1963: 168).

Путопису *Португал, зелена земља* Иво Андрић је уз наслов поставио одредницу *Одломак путописа* претпостављамо због намере да га у неком тренутку прошири, али то се није догодило због кретања пишчеве интенције или просто игром судбине, не знамо. Проучаваоци су давно приметили да се Андрић, пишући приповетку *Панорама* вратио слици рибарских жена која је

раније била већ унета у путопис (в. Новаковић 1980: 442–445), а Иво Тартаља је указао и на присутност мотива и у приповеци *Бајрон у Синтри* (в. Тартаља 1991: 151–154), коју је Андрић објавио неколико година након путописа. У овом путопису Андрић полази од слика са путовања поново ка прошлим временима, али оно што чини разлику у односу на претходне случајеве јесте укључивање књижевности као подтекста јер се у тексту најпре призива велики португалски песник Камоенш, а затим се његов стих појављује као цитат.

Последњи путопис који је Андрић одобрио да се унесе у том *Стазе, лица, предели* 1963. године био је *Крај светлог Охридског језера*. Као и у случају путописа *На камену, у Почитељу*, и овде се Андрић ослонио на фрагментарност јер је путопис састављен од више мањих слика и целина је заправо својеврсни мозаик кратких записа. Централно место, чини се, ипак заузима опис цркве Свете Софије у Охриду у којој путописац затиче радове на реконструкцији. Слојеви различитих времена призивају промишљање о историји и откривање фресака испод малтера којим су их Турци прекрили путопишчеву мисао одводи и у даљу прошлост јер у мелодијама песама које се чују уз рад на реконструкцији цркве, он препознаје и „нејасне обредне тонове паганских храмова чији су мраморови заробљени дубоко у зидовима овог светилишта, које је служило толиким епохама и нараштајима” (Андрић 1963: 187). Интересантно је да сада имамо обраћање пажње на оно што су звучне сензације у склопу промишљања теме односа видљивог и невидљивог јер путописцу те мелодије представљају неку врсту понорница које трају и када нису присутне у његовом слуху.

Иво Андрић, дакле, 1963. године дозвољава поновно штампање неких књижевних дела која припадају путописној прози. Интересантно је да у том одабиру имамо текстове *Вино, Летећи над морем* и *Предели* који су лирски записи са елементима путописа, те су заправо на међи јер су саздани на основу сећања на путовања, али та путовања нису конкретизована и отуда такав поглед на природу ових текстова на граници. Текстови *Португал, зелена земља, Шпанска стварност и први кораци у њој, На камену, у Почитељу* и *Крај светлог Охридског језера* представљају праве примере путописа, као поетског жанра према двадесетовековном, измењеном, схватању. Посебно је питање због чега није Андрић није хтео да објави поново остале текстове који припадају путописној прози. Неки од тих текстова представљају посебан тип путописне прозе јер су по својим особинама путописне репортаже будући да се у њима налазе само слике са пута са мало или нимало утисака самог путописца, а никада се не покрећу теме које садржаји пута само призивају својом природом, те недостаје дубински слој значења који би био универзалног смисла и све је везано за оно што је појединачно и виђено на конкретном путовању. Такви су рани Андрићев текстове који спадају у путописну прозу: *На Вавелу и Скалки, 1. и 3. маја, Три изложбе, Шетње, Хрватска изложба*. И неки текстови настали после Другог светског рата као што су *На Невском проспекту* и *Утисци из Стаљинграда* такође припадају типу путописне репортаже, док се други ближи путопису, као текстови *Север* и *Земља на северу*, али их аутор ипак није уврстио у своја *Сабрана дела*. У јед-

ној врсти посебне издвојености налазе се текстови као што су *На јеврејском гробљу*, *Један поглед на Сарајево* за које је Бошко Новаковић написао: „У поменутих Андрићевим текстовима има елемената репортаже, записа, историјских реминисценција и географских података, али има и нечега што би се могло назвати имагинарним путописом” (Новаковић 1980: 451). У сваком случају видимо да је опсег текстова који чине Андрићеву путописну прозу заиста широк и обухвата текстове различитог обима и другачије природе, укључујући и прелазне облике који сведоче о Андрићевом прилагођавању жанровских карактеристика путописа. Иво Андрић је човеков живот поимао као пут и због тога му је путовање било важан мотив у књижевности, као и запитаност о циљу ка којем се човек креће увек пратећи слутњу о ширини и слободи „белог света, која се стално за онолико измиче испред нас за колико јој се ми примакнемо...” (Андрић 1981: 247) И поред различитих облика које је својим текстовима путописне прозе Иво Андрић давао, промишљање о човеку, човековој судбини, месту које има у свету, односу видљивог и невидљивог, било да се он поима као однос садашњости и прошлости или однос према оностраном свету и Богу, било је у средишту значења путописних текстова.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1963: И. Андрић, *Стазе, лица, предели*, Сабрана дела Иве Андрића, књ. 10, прир. Мухарем Первић, Петар Џацић, Београд, Загреб, Сарајево, Љубљана: Просвета, Младост, Свјетлост, Државна zaloжба Словеније.
- Андрић 1981: И. Андрић, *Стазе, лица, предели*, Сабрана дела Иве Андрића, књ. 10, допуњено издање, прир. вера Стојић, Петар Џацић, Мухарем Первић, Радован Вучковић, Београд, Загреб, Сарајево, Љубљана, Скопје, Титоград: Просвета, Младост, Свјетлост, Државна zaloжба Словеније, Мисла, Побједа.
- Гвозден 2012: В. Гвозден, Путописне репортаже Иве Андрића, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/2, 249–256.
- Ђукић Перишић 2002: Ж. Ђукић Перишић, *Стазе и предели Иве Андрића*, у: Иво Андрић, *Предели и стазе*, прир. Ж. Ђукић Перишић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јандрић 1977: Љ. Јандрић, *Са Ивом Андрићем*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Новаковић 1961: Б. Новаковић, Путописи Иве Андрића, „Дневник”, XVIII, 5097 (1. 1. 1961), стр. 5.
- Новаковић 1980: Б. Новаковић, Структура Андрићевог путописа, *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, Београд: Задруга Иве Андрића, 439–453.
- Тартаља 1991: И. Тартаља, *Пут поред знакова*, Нови Сад: Матица српска.

Milan D. Aleksić

FEATURES OF IVO ANDRIĆ'S TRAVEL LITERATURE

(Summary)

The paper analyzes the travel literature of Ivo Andrić with special reference to the texts that Andrić himself approved for publication in edition of his *Collected Works* in 1963. Our attention was primarily on these literary works because Andrić gave them a significant advantage compared to the texts of travel literature that he never reprinted during lifetime. We directed the analysis toward sketching the typology of travel literature of Ivo Andrić, since there is a significant variety of this type of texts in his oeuvre.

Keywords: travel literature, Ivo Andrić, poetics, Serbian literature.